

Névtelen és én-mentes szegénypróza

Háy János: *A gyerekek*. Palatinus Kiadó, Budapest, 2007

Háy János *A gyerekek* című regényében a novelláiban és drámáiban már megszólaltatott problematikát írja tovább, a „hibás” Gézagyerek után a sokra hivatott, „sorsát” beteljesíteni mégis képtelen gyerek – semmiképp sem életkort jelölő nomen ez – lesz a szövegvilág hőse. Az ő (el)bukástörténetét eszközként használja fel a regény heterodiegetikus narrátora egy kíméletlen (de ironikus árnyalatokkal teli) társadalomkép megkonstruálásához.

Úgy tűnik, az elbeszélő mindent tud e közegről, totalizáló beszédmódjában már-már a realizmus valamiféle visszatérése sejlik fel. De az omnipotensnek hitt elbeszélőről kiderül, ismerete korlátozott – a kezdetben tudattartalmakat is közvetíteni képes narrátor olykor csak feltételez, találgatásokba bocsátkozik. Fokozatosan változik az elbeszéltekhez való viszonya is, igyekszik végig tárgyilagos maradni, de kibillen hagyományos elbeszélői pozíciójából, és szövegalkító befolyásra tesz szert. Mind gyakrabban fordulnak elő az eseményeket kommentáló metatextusok, sőt maga az elbeszélhetőség is problematizálódik: „Furcsa, hogy egy történetet nem lehet tulajdonképpen rendesen elmondani, mert az ember nem tudja azt, amit a másik tud. Most például azt, amit a gyerek tudott, a kínai császárokat. Úgyhogy még véletlenül sem lehet visszaadni azt, ami ott történt” (181). A narrátor hangsúlyozza, hogy ő nincs birtokában a gyerek történelmi ismereteinek, mégis megkérdőjelezi annak hitelességét: „Hiába mondta el minden este a sorozatot, ami a valahai tudása és a történelemkönyvek tényanyaga szempontjából már elég sekélyes volt, bár senki nem tudta, az eredeti tudás milyen minőségű volt, mert soha nem jutott senkinek eszébe, hogy leellenőrizze, hogy pontos-e az, amit a gyerek mond” (181).

Az alkoholizmusba „kényszerített” vidéki ember kilátástalanságának szétírt problematikáját mondja újra a narrátor, amikor elbeszéli a gyerek történetét, ki már az „iskoláztatása során is elbukott, hisz tudósnek kellett volna lennie, de nem lett, csak történelem-magyar szakos általánosiskolai tanár” (180). Választott tárgyról nem képes újat mondani a regény, pontosabban nem is akar: lerágott, elnagyolt történetek, klisék, sematikus általánosítások

sokaságának ötletes újrafelhasználásából építkezik. Jó érzékkel válogat, és (majdnem mindig) sikerül időben váltania – mielőtt automatizálna egy-egy beszédmód, mielőtt monotonná válna a konstruálódó új textus.

Tematizálódik centrum és periféria, főváros és vidék dichotómiája, leegyszerűsítően beszél a női sorsokról, szerepekről, férfi és nő kapcsolatáról, mégis képes ez utóbbit kölcsönösen alárendelt és kiszolgáltatott viszonyrendszerként bemutatni. Irodalmi közhelynek is minősíthető szólamokat iktat be az elbeszélő, amikor a vidéki városokat mint a nemlét tereit jeleníti meg, ahol megszűnt a célelvűen előrehaladó idő, vagy amikor tematizálja az idő megélésének problematikáját, a kozmikus és a belső idő kettősségét. Az intertextuális áthallások jelenléte felerősíti az egyébként is ironizáló hangokat, és azokhoz nem kevés önironia is társul, mikor a szöveg bejelenti saját időtlenségét (is): „meg lehetne nevezni az időpontot, például 1990, de minek ilyeneket megnevezni, hisz az életünk csak látszólag köthető egy efféle konszenzuálisan elfogadott s az objektivitással kérkedő időmeghatározáshoz, valójában rendkívül relatív, a saját időbenlétünk alapján határozódik meg, sokszor egy hivatalos év kettőnek-háromnak látszik, máskor egy félnek sem” (130).

Elbeszéléstechnikai problémák is felvetődnek, például a saját halál megélhetetlenségét boncolgató gondolatok több szereplővel kapcsolatban is felmerülnek. Az apát is foglalkoztatja ez a kérdés, ki, a narrátor elmondása szerint „biztosan csodálkozott volna, ha megélhette volna, hogy mégis ebbe a sorba került, s viszonylag fiatalon halt meg, még nem volt ötven. De hát, ezt ő nem tudta megélni, mert épp az volt a lényege ennek az eseménynek, hogy meghalt” (48). Heidegger elmélete alapján a halál mint létlehetőség, a meghalás viszont mint létmód interpretálható, és erre a különbségre játszik rá a regény elbeszélőjének ironiája a saját halál színrevitelének kudarcáról beszámoló epizódokban. A perspektíva és az elkülönöződés kérdését is tematizálja a narrátor, megvilágítva ezzel, hogy a gyerek élete valójában nem különbözött társaiétól: „Amikor ettől a katolikus iskolában nevelkedett lánytól a gyerek megvált, az élete hasonlatos lett a többi főiskoláshoz. Bár lehet, hogy eddig is olyan volt, csak túl közletről nézve látszott másminyenek” (167).

A fabula felszínessége a narratíva fontos építőeleme, valami mögöttes jelentésre utal, melynek felderítése értelmezési kényszerként, leküzdendő akadályként jelenik meg előttünk, olvasók előtt. *A gyerek* szövegvilága csak kérdéseket vet fel – többek között a „valóság” felszínességének nyelvi jelölhetőségével és a szubjektum konstruálódásának lehetőségével kapcsolatosakat.

A szétírt témához anekdotázó narrációs technika társul: az elsődleges cselekményszál elbeszélése újabbnál újabb epizódtörténeteket hív elő, például az üzembe látogató és a munkások életéről szociológiai felméréseket készítő egyetemistákról, lelki problémákkal küzdő pszichológus(ok)ról, kivándorolt

egyetemi tanárról. A gyerek sorsát közvetlenül nem befolyásoló „pusztulás-történetek”, távlat nélküli hősök élettörténetei (melyek jobbra a vidéki lét perspektíva-hiányos tereit jelenítik meg) látszólag a szociografikus olvasati lehetőséget hivatottak erősíteni. A sematikus elbeszél, tragédiákról tudósító betéttörténetek összeolvasásával egyértelművé válik az ironikus beszédmód dominanciája, árnyaltabbá válik az alaptörténet értelmezhetősége is – nyilvánvalóvá lesz, hogy a regény nem (akar) szociopróza (lenni).

Az epizódtörténetek jelentésmódosító szerepére rájátszó elbeszéléstechnika sajátos prózaformát hoz létre. A regény elején mint egy (nép)mesei elhatározás, fogalmazódik meg a fiatal férfiban a családi genealógiával való szakítás gondolata. Új vérvonalat akar kezdeni, melyben az ő gyereke fogja jelenteni az új kezdet folytatását: „A fiatalabb férfi, aki ebben a viszonylatban apa volt, ki is húzta magát, mert úgy gondolta, hogy ő történelmet kezdett el. Egy időszámítást, ahonnan ennek a családnak az életét datálni kell” (39). Ennek az új, felfelé ívelő családtörténetnek – melyben a gyerekeknek „már minden eddigi könnyebbségnél is könnyebb életet tudnak biztosítani. És a sornak itt nincs vége – mondta a férfi –, mert annak a gyerekeknek is lesznek gyerekei és folytathatná” (17) – kellene a cselekmény fő szolamát alkotnia, az mégis hanyatlástörténetté lesz. A gyerek már úgy sem tudta élni az életet, mint az apa, belőle „már a szorgalom is hiányzott. Pontosabban az apa példája miatt megvetették az örökös munkát, azzal ugye semmire nem lehet menni, mert mi lett az ő apjukból: egy hulla, egészen fiatalon” (204). A fő sodornak nevezhető történetszál tehát nem adhatja az új vérvonal nagy elbeszélését, sőt valódi történet(ek)ről sem lehet beszélni. A szövegvilág cselekményhiányos, statikus voltát erősítik fel a gyerek és családja történetét meg-megszakító betéttörténetek, melyek újabb tragikus életekről tudósítanak.

Nem ritkán egy hasonlatból bontakozik ki egy-egy újabb epizódtörténet, mint például a vasárnapi ebéd utáni jelenet elbeszélésekor, mikor a férfi a poharat a szájához emelve, valami olyat mond, „ami elűt minden eddigi megjegyzésétől s valahogy kivételes helyet szerez a mondatok sorában, amit az ember élete során kiejtett. Hogy vannak, ahogyan az étkek között is más a vasárnapi” (38). Ebből a hasonlat(szerűség)ből kifejlik egy eszme-futtatás az étkek különbözőségéről, majd egy oldallal később visszkapcsol az előbbi gondolatmenethez: „A mondatokban nem volt efféle hierarchia. Ez a mondat, hogy ebből a gyerekből lesz valami, ami elhangzott, akár a mákostészta, a főzelék, tehát a maga megszokottságával semmi feltűnést nem keltett” (39).

A regény elején még kétség nem férhet ahhoz, hogy az új családtörténetet beteljesíteni hivatott gyerekből: „[L]esz valami – [...] nem részletezték, hogy mi, bár tagadhatatlan a gyerek képességeire gondoltak, hogy már ahogy a könyvet fogja, már abból látszik, és olyan dolgokat tud, amit más a faluban nem” (40). A mondat a gyerek különleges képességeinek sorolásával folyta-

tódik, majd az elbeszélő a szegény vidéki emberek kiszolgáltatott helyzetéről kezd monologizálni, melyből (a falubeliek szerint) a gyerekek van esélye kitörni. A fiú alakja szinte mesei hőssé növekszik a falubeliek elképzeléseiről szóló elbeszélésben: „Ezen túl kicsit az is a fejükben volt, hogy és bosszút áll. Megfizet ezért az egészért a rohadékoknak [...] Az apa sokszor nem is úgy gondolt rá, mint egy fontos szakma képviselőjére, ügyvédre például vagy egyetemi tanárra, hanem mint valami szabadságharcosra, aki géppisztollyal járja a fővárost és halomra lövi a lakosságot” (41–42). S mikor már szinte meg is feledkezünk a vasárnapi ebédéről, és az ott elhangzó beszélgetésről, a narráció váratlanul visszakapcsol az epizód történetek által felfüggesztett jelenethez, és a nagypapa a pár oldallal korábban elhangzott mondatra reflektál: „Lesz – mondta a lány apja is, hogy belőle lesz, aztán töltött, s örült, hogy az életét egy olyan ügyre rakta rá, amiben van perspektíva, mondjuk úgy, jövő, s hogy ő most majd tovább fog élni ebben a gyerekekben” (42).

A szituációk felfüggesztése, állóképpé merevítése majd alkalomadtán való folytatása a szövegszerveződés domináns alakzata. A regény is egy ilyen állóképszerű jelenettel indul: „Négyen ültek a kiskonyha asztalánál. A férfi, a férfi felesége, meg a férfi feleségének a szülei” (5). De hamarosan felfüggesztődik ez az epizód, a narrátor beiktatja az új család történet kezdéséről beszámoló tudósítást, vázlatos betekintést ad a szereplők előéletébe, és csak a negyedik fejezet elején kapcsol vissza a felfüggesztett jelenethez, szinte megismételve a regény kezdő mondatát: „Ültek az asztalnál négyen a kiskonyhában” (31). Változik a szórend, és ez az elmozdulás teszi lehetővé az elbeszélés folytathatóságát. Bombitz Attila *A gyerekről* írt kritikájában egy zárójeles megjegyzésben méltatja a regénykezdetet, rávilágítva, hogyan teszi ez a nyitó mondat hangsúlyossá a családtagok számának (meg)fogyatkozását, a gyerek magára maradását: „(Nagyon jó a regény felütése. Mert aztán majd csak hárman ülnek, hogy azután a kinti asztalnál csak a gyereket lássuk, meg mellette válaszfalként a regény irányelvének irreverzibilitását jelentő boroskannát.)” (Bombitz Attila: *Létláncolat*, 2007. május 25. 21. sz. www.es.hu)

A párhuzamos történetekre való rájátszás is egyik jellemző módszere a regény anekdotázó elbeszéléstechnikájának. A család történetben ismétlődő szituációkat vonultat fel és vetít egymásra a narrátor: „Éppen hogy ostorozni kezdte volna magát, hogy miért nem lett gyilkos, amikor, hasonlóan az asztaloshoz, eszébe jutott, hogy senki nem emlékezne úgy rá, mint arra az emberre, aki megfékezte egy gyilkosság által a tébolyult fenevadat, hanem csak azt mondanák, hogy apagyilkos” (28). A szövegvilág szereplői azonban nem ismerik ezeket a párhuzamos történeteket, nincs tudásuk őseik/elődeik sorsáról, csupán szüleik életét látják, és éppen e nemtudásból adódóan fogalmazódhat meg a férfinban a leszármazási sorral való szakítás gondolata, ezért eshet áldozatul a tévhitnek, miszerint „ez az élet, ami az övé, most a kezdete

valaminek, egyszerűen mondván az időnek. Ha a múlt jut eszébe, például az az apa, aki nem bírta a családot tartani, s idő előtt kidőlt a sorból, ez a múlt csak afféle készülődésnek tűnt a szemében, ami csak azért volt, hogy az igazi dolog létrejöjjön, az ő személyében indított idő” (241).

A kezdetben a szövegvilág felett elhelyezkedő elbeszélő, miután levetkőzi a mindentudás képességét, pozícióját is megváltoztatja – igyekszik kívül kerülni az általa elbeszélte történet(ek)en – már nem feltétlen ért egyet a szereplők tetteivel, gondolataival, és ennek az egyet nem értésnek olykor hangot is ad.

Az elbeszélői magatartás változásával párhuzamosan megjelenik az olvasót elbizonytalanító narratív játékoság is. A felvételi vizsga elbeszélése során a narrátor beszámol arról, milyen tételeket húzott a gyerek, leírja azt is, mi minden szerepelt a jegyzetein, melyet a felelethez készített, s mikor már biztosak vagyunk abban, hogy sikeres lesz a vizsga, kisiklatja a történeteket. Az egyik bizottsági tag kérdésével érvényteleníti az addig elbeszélteket: „mielőtt ebbe belefogott volna, a felvételi bizottság egyik tagja megkérdezte, hogy bármelyik autort, így nevezte meg a filozófusokat, olvasta-e eredeti nyelven” (92). Részletezően ír le szituációkat, elbeszél eseményeket, majd egy új információ közbeiktatása révén a textualizált „léthelyzet” aktualitását veszíti. Az elbeszélő mind gyakrabban cáfol rá az olvasói várakozásokra, áthúzza, érvényteleníti a korábban elmondottakat. Eljátszik a lehetséges jövőképek vázolásával, meg nem történt eseményeket mond el, feltételes módban utal a cselekmény menetének lehetséges folytatására. Feltűnően megszaporodik a szövegben a „történhetett volna efféle”, „persze az is lehetséges, hogy” és az ezekhez hasonló kifejezések száma, melyek felerősítik a regény metafiktív jellegét. A lehetséges életék bemutatása fontos, mert ezek a történet-alternatívák mondanak ellent a szövegvilág hősei által hangsúlyozott determináltságnak: „Végül, ha ennek a lehetséges életnek az útján megyünk tovább, ami ebben az esetben éppúgy esélyes a megtörtetésre, mint bármely más” (291).

Retorizálatlan, lecsupaszított nyelven szól az elbeszélő a falu egyszerű embereinek sivár életéről, mintha nyelvi kompetencia tekintetében is az elbeszélte világ hőseinek kifejezőképtelenségéhez, nyelvi szegénységéhez, szintelenségéhez alkalmazkodna. Beszédmódjában feltűnőek az élőbeszéd jellegzetességei, gyakran nem fejez be egy-egy mondatot, lezárás nélkül hagyja a főmondatot, nem kapcsol hozzá mellékmondatot: „Hárman voltak a kiskonyhában az asztalnál. Az apa, aki felajánlotta ezt a lakhatási lehetőséget, amit aztán a férfi korszerűsített” (114). A hiányos mondatok sem ritkák, szinte mindig az állítmány marad el/ki, ezzel is hangsúlyozva, hogy az elmondott történetek inkább csak állapotrajzszerűek, hiányzik belőlük az eseményjelleg.

A szövegvilág hőseinek beszédét is az elbeszélő közvetítésével ismerjük meg, mégis jól érzékelhető azok nyelvi különbözősége, sőt az egyes ember nyelvének változása is. Például az elfogyasztott alkohol mennyiségének hatására a gyerek szókincsének más regiszterei aktivizálódnak: „Az a baj, bazmeg, mondta a gyerek, mert már eleget ivott ahhoz, hogy így beszéljen, az itallal cserélődött némiképp a szókincse is. Az a baj, bazmeg, hogy te semmit nem értesz, a gyerekszar szaga kiáztatta az agyadból azt a keveset is, ami benne volt” (252). De szól az elbeszélő az anya nyelvi kódjainak korlátozottságáról is: „És van ez a gazdasági probléma, hogy az ő pénzük nem kompatibilis, ezt egy más szóval mondta, mert ezt a szót nem ismerte, de ezt akarta kifejezni, hogy amit a szülők adtak, az Budapesten semmit nem ér” (274). De a falu megjelenített világában a kommunikációhiány sem ismeretlen jelenség, a család két nemzedéke egymás mellett élt, de nem együtt: „az ebéd ideje alatt nem sokat beszéltek egymással, mondhatni hallgattak. Így aztán hasonlatos volt ez az együttlét a különléthez” (43).

A családon belüli kapcsolatok jelölésére tökéletesen elég az apa, az anya és a gyerek szó, mert három különböző generáció képviselői csak ritkán élnek egyidejűleg. Kiüresedett, jelentés nélküli szavak ezek, melyeket a (meg)szokás szentesít: „Az öregebb férfi, akit a fiatalabb apunak szólított, és az öregebb asszony, aki a férfitől az anyu megszólítást kapta” (36). Névtelenség uralta szövegvilág ez, melyben a megnevezés gesztusa is csupán formális. A névtelenségben kereshető és talán fel is lelhető az általános(ítható)ság szándéka is, de az individuummá válás lehetetlenségére is rávilágíthat ez a jelenség, hiszen a szövegvilág egyik szereplője sem tud szert tenni a Barthes által hangsúlyozott tulajdon-sággal telített különbözőségekre, melyet a tulajdonnévnek jelölnie kellene. A gyerek gyerekének az elődökétől eltérő nevet választanak – „Gabikának nevezték az apja és a nagyapja és a dédapja után. Nem feltétlenül azért, mert épp azt a nevet akarták adni, amely nevet ezek az ősök viseltek, hanem azért, mert pont egy másik nevet akartak adni” (241) – remélve, ez a(z el)különbözés eleget szubjektummá válásához.

A névtelen és én-mentes szövegvilágban a gyerek anyját foglalkoztatja leginkább a névválasztás problematikája, ki a keresztnév áthagyományozásában látja fenntarthatónak/folytathatónak a férje által „alapított” vérvonalat: „ha arra gondol, hogy Gabika, akkor olyan lesz, mintha egy idegenre gondolna, de ha arra gondol, és most itt a gyerek apjának a nevére is gondolt, tehát ha arra a névre gondol, na akkor fog ez az utód megjelenni” (242). Az elbeszélő iróniájának áldozatává lesz az asszony terve, miszerint majd a halálos ágyán árulja el unokájának, a gyerek gyerekének a (másik) név titkát, csak kicsit félt, hogy ha esetleg nem tudná elmondani ezt a titkot, mert a gyerek későn érne, „amikor már nem haldokló, hanem halott, akkor a gyerek egész

életében nem fogja megtudni, hogy kicsoda, s nem fogja érteni, mitől vannak pszichikai nehézségei” (248).

A regény központi alakja, a gyerek is csak a szöveg végén kap nevet, amikor meztelenül heverő testére rátalálnak az árokparton. Három nap múlva tért magához a kórházban, de többé nem ismerte fel anyját, nem emlékezett múltjára, „a Laci nem szólt semmit, csak nézett maga elé. Nem volt rajta az a teher, ami korábban volt, nem cipelt gondokat a hátán” (340). Ez a névadás/visszakapás sem hordozza magában a tulajdon-sággal feltöltött különbözőséget – már csak az identitását és emlékezetét vesztett gyerek „nevesül”, aki ugyan levetközte magáról a ránehezülő társadalmi elvárásokat, de azzal együtt az egyéniséggé válás lehetőségét is.

A regény utolsó oldalainak egyikén egy lábjegyzet szerepel: „A falubeli még odaszólt, mielőtt az ajtó elrekesztette volna a kiszállókat, hogy magát is láttam már valahol, nem lehet, hogy a gyereknél? Nem válaszoltam. Majd elfelejti” (344). A paratextus egyes szám első személyű megnyilatkozásában Bombitz Attila (Bombitz Attila: i. m. www.es.hu) a mindentudó elbeszélőt addigi általános voltából, hiteléből kibillenteni akaró szándékot lát, de esetlegesnek minősíti ezt a megoldást. Nem feltétlen a narrátor pozícióját megingató textusként kell olvasni a lábjegyzetet, egy olyan szöveghely ez, mely megerősíti az elbeszélőt szövegalakító/formáló szerepében. Az első mondat, mely még a főszöveg része is lehetne, felveti a cselekmény egy lehetséges folytatásának irányát, majd ehhez fűzött reflexióként jelenik meg az egyes szám első személyű kijelentés. Nem válaszol, azaz nem ad választ a hős szájába, ezzel visszautasítja egy újabb epizód beillesztésének lehetőségét. Az elhallgatással megteremti a történet lezárhatóságának feltételét.